

N. E. ZASZTENKER

A NEOPROUDHONIZMUS MA*

A tudományos kommunizmus történetét végigkíséri a kispolgári szocializmus valamennyi válfajával folytatott könyörtelen, megalkuvás nélküli harc. Ebben a marxizmus elméletét és taktikáját megacélozó küzdelemben vereséget szenvedett a kispolgári szocializmus egyik legelterjedtebb 19. századi tanítása is: a proudhonizmus. Eközben a marxisták sohasem tagadták az akkori idők szocializmusa nagy alakjainak történelmi jelentőségét, köztük azokat sem, akikkel Marx könyörtelen harcot vívott. A nevüket magától értetődően nem lehet kitörölni a szocialista gondolkodás történetéből. Ugyanígy nem kétséges azonban az sem, hogy ezek a nevek a történelem olyan immár rég letűnt szakaszait jelentik, amikor a szocialista mozgalmat eltöltötte az utópista szocializmus azon epigonjainak hírneve és hatása, akiket a munkás és forradalmi mozgalom feltörő hullámai végül is egymás után vetettek ki — Mehring szavaival — a „történelmi archívum partjaira.”

Itt feltétlenül félbeszakítanak bennünket a szocializmus modern burzsoá és reformista kutatói köréből származó eszmei ellenfeleink és hallatják ellenvetésüket: teljesen hibás e nézetet Proudhonra kiterjeszteni, hiszen eszméi élnek és aktuálisabbak mint bármikor! A marxisták az ilyen ellenvetésre nem válaszolhatnak félvállról. A kérdés valóban megérdemli azt, hogy elgondolkozzunk rajta. Nem azért, mintha revideálnunk kellene Marxnak azokat a — Proudhonra vonatkozó — ismert értékeléseit, amelyeket a történelmi tapasztalat teljes mértékben igazolt. Proudhon kispolgári szocializmusa elleni sikeres harc záró szakaszát Marx és Engels méltán látta az 1871. évi Párizsi Kommün eposzában, melynek tapasztalatai bizonyították a proudhoni szocialista iskolának és a francia munkásmozgalomra gyakorolt hatásának csődjét. A marxista — leninista történetírásnak azonban alapos figyelmet kell fordítania a következő történelmi tényre: a Marx előtti szocializmus egyik áramlata sem bizonyult annyira életképesnek, mint a proudhonizmus. A Kommün idejétől számítva legalább három többé-kevésbé tartós „Vissza Proudhonhoz” kampányt ismerünk. A proudhonizmus felélesztésére irányuló ilyen szervezett kísérletek különböző irányú sajátos hullámok formájában jelentkeztek, melyeknek azonban van valami közös vonásuk: a kapitalista válságok érlelődése és kiélesedése, a marxizmus eszméi vonzerejének hatása és növekedése.

Az első proudhonista „hullám” akkor jelentkezett, amikor a kapitalizmus fejlődése legmagasabb szakaszába lépett és méhében már érlelődni kezdett a mélységes válság. Ekkor hangzott fel az anarcho-szindikalista teoretikusok jelszava: „Vissza Proudhonhoz!”

„Proudhon feltámasztásának” kísérlete megismétlődött a kapitalizmus kezdődő általános válságának körülményei között. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom a marxizmus — leninizmus hatalmas diadala volt. Forradalmi fellendülést váltott ki

* *N. E. Zasztenkernek* a Moszkvai M. V. Lomonoszóvról elnevezett Állami Egyetem Történelmi Kara professzorának a szegedi József Attila Tudományegyetem Történelmi Intézetében 1966-ban tartott előadása.

a kapitalista országokban, és mindenfelé, többek között Franciaországban is meggyorsította a forradalmi proletárpártok születését. Ekkor a csődbe jutott anarcho-szindikalizmus vezetői ismét igyekeztek felújítani a proletariátus és a burzsoázia gazdasági együttműködésének proudhonista receptjét. Életrehívták a reformista neoszindikalizmust és kidolgozták a szociális világ új sémáit azzal a céllal, hogy a proletariátust eltérítsék a kapitalizmus forradalmi megdöntésére irányuló törekvéstől. Ezekben a neoszindikalista sémákban könnyen felismerhetők Proudhon nézetei. Még a mindenható Comité des Forges képviselője is így kiáltott fel, amikor megismerkedett a Munka Gazdasági Bizottságának létrehozásáról szóló tervvel, amelyet a CGT reformista vezetői kovácsoltak: „Ismerem e tervet, felismerem a szellemét, Önök Proudhonnal traktálnak minket!”¹

Végül, közvetlenül a második világháború után a marxizmus—leninizmus hatalmas győzelme láttán újból fellendült a proudhonista „hullám”. Amikor új szocialista államok jöttek létre Európában és Ázsiában, és rendkívül megnövekedett a kommunista mozgalom ereje, befolyása, és tovább éleződött a kapitalizmus általános válsága. Amikor több nyugat-európai országban, így elsősorban Franciaországban feltárultak a demokratikus és szocialista fejlődés távlatai. Az „anarchia atyja” tartósan bevonult a burzsoá és a reformista publicisztikába. A könyvpiacot elárasztották a Proudhonról szóló művek és aligha lehetett volna olyan nevet találni, amelyről a jobb- és baloldali polgári sajtó ilyen dicsőimnuszokat zengett volna. A háború utáni első nagy Proudhon-életrajzban Ed. Dolléans, a neves francia történész állapította meg, hogy Proudhon élete folyamán soha nem volt olyan népszerű és nem övezte akkora dicsfény, mint ma.”²

A legélesebb látású neoproudhonisták azonban nem áltatták magukat. Az első és második világháború utáni „Proudhonhoz való visszatérés”-t összehasonlítva fölöttébb vígasztalan következtetésekre jutottak. Guy-Grand, az egyik legilletékesebb neoproudhonista, aki még 1920-ban meghirdette „Proudhon korá”-t, most elismerte, hogy a „második világháború nem szült hasonló kísérleteket a munkásszervezetekben. Azok a kísérletek pedig, amelyekbe belefogtak, inkább irodalmi és filozófiai jellegűek voltak, mint sajátosan munkáskísérletek. A proudhonista szellemet kikezdi a marxista nyomás vonzó ereje, mely egyre nagyobb tömegeket hódít meg.”³ Guy-Grand megfigyelése eléggé találóan vág egybe a bennünket érdeklő céllal, lehetővé teszi, hogy egyre mélyebben hatoljunk be a proudhonista „hullámképződés” titkaiba. Azzal, hogy megerősítette: a „Vissza Proudhonhoz” jelszó mindig sajátos reakció a marxizmusnak a tömegekre gyakorolt növekvő hatására, Guy-Grand azt is tanúsította, hogy ez a hatás döntően aláasta a „proudhonista szellemet.”

Természetes a kérdés: a marxizmus növekvő hatásának körülményei között a polgári és reformista ideológia miért vonzódik mindig Proudhonhoz? Közismert, hogy a szocialista eszmék történetében számos olyan kísérlet történt arra, hogy a szocializmust zászlóként használva szélesebb alapon — valójában a kapitalizmust erősítsék meg. Az ilyen kísérletek közül a legjelentősebb a proudhonizmus volt, amely a megjavított burzsoá társadalom eszményét állította előtérbe. Proudhonnak a kapitalista tulajdon ellen irányuló dühödt kritikája, a tulajdon elleni viharos „lázadása” természetesen erősen szociális töltésű volt, és a munka kapitalista kizsákmányolása ellen irányult. De ez a kritika is, a proudhoni „forradalmiság” is csak a kapitalista kizsákmányolás másodrendű jelenségei ellen irányult. Proudhon — miközben a tőkés és a munkások közti ellentét eltörlését követelte — érintetlenül hagyta a kizsákmányolás alapját, a termelési és a csereeszközök magántulajdonát. A kapitalizmus ilyen bírálata szükségszerűen vezetett a „kisüzemi kapitalizmus” utópista konstrukciójához, amely lényegében a kapitalizmusnak „szocialista”

reformok által történő olyan „felújítását” jelentette, amelyek érintetlenül hagyják annak alapját. Proudhon feltárta azt a sokféle lehetőséget, miként lehet a kispolgári kapitalizmus utópiáját a propaganda szolgálatába állítani, vagy az ő szavaival: „a burzsoá érdekek szemszögéből tekintett szocializmus”⁴ propagandája szolgálatába. Éppen a „burzsoá érdekek szemszögéből tekintett szocializmus” proudhoni formájában kell keresni a választ arra a kérdésre, miért törekszik olyan szívósan a burzsoá ideológia a proudhonista eszmék feltámasztására. Ehhez járulnak még a proudhonista elmélet kivételes ellentmondásosságának kedvező előfeltételei: a kapitalizmus kritikáját ugyanis egyesítette a kispolgári kapitalizmus eszményével, az ellentétes osztályérdekek összehétközésével úgy, hogy a koordináta tengely a burzsoá érdekek maradjon. Végül fokon ez a magyarázata annak, amit a proudhoni filozófia sarkkövének német kutatói Proudhon-rejtélynek neveztek el, és ami zavarba hozta francia olvasóit, akik igénylik a gondolat latinos világosságát, mert Proudhonnál meglepő ötvözetet találtak: nyelvi világosságot és gondolati sötétséget, mint ahogy egy kortársa megjegyezte.⁵

Marx megfejtette e jelenséget, amikor rámutatott, hogy a szélsőségesen ellentmondó eszmék megalapozása ugyanilyen ellentmondásos. Marx egyáltalán nem gúnyból mondta, hogy Proudhon maga a „megtestesült társadalmi ellentmondás.”⁶ Ez az „ellentmondás” mindenekelőtt abból fakadt, hogy Proudhon eszméi a kisburzsoázia és — az annak ideológiájával áthatott — kézműipari munkásság életének ellentmondásait és törekvéseit tükrözték a franciaországi ipari forradalom korában. Ráadásul a kispolgári ideológusok észrevették a kor burzsoá társadalmának majdnem leplezetlen ellentmondásait: a munkások korlátlan kizsákmányolását, a szabadversenyes kapitalizmus, az ipari, valamint a kereskedő „feudalizmus” minden elképzelhető monopóliumát, a „laissez-faire” képmutató elvét és a „pénzarisztokrácia” számtalan privilégiumát; az európai burzsoá nemzeti államok rendszerének kialakulását és a nacionalizmus zászalaja alatt folytatott hódító politikájukat. Ennek megfelelően lelepleződtek a liberalizmus, a formális demokrácia, a nacionalizmus burzsoá ideológiájának alapvető ellentmondásai is. Az eszmék kiáltó ellentmondásai, melyek kibékítésének módját — először „szintézisüket”, majd „kiegyenlítődésküket” — kutatta Proudhon kispolgári gondolkodása. Ez utóbbi eszme hívei manapság Proudhon ellentmondásos világnézetének új meghatározását keresik és e világnézet segítségével különböző kiagyalt meghatározásokhoz folyamodnak, mint „ideorealizmus”, „szociorealizmus”, „relativista realizmus” stb. A proudhoni „szintetikus” filozófia minden ilyen nyakatekert meghatározása mögött eklekticizmusának önkéntelen elismerése áll. A proudhoni filozófia semmit sem gazdagodik azáltal, hogy „principális pluralizmus”-nak nevezik.

Ebből az egész kérdésből az a körülmény érdekel bennünket, hogy Proudhon eszméinek bonyolult ellentmondásossága és eklekticizmusa széleskörű lehetőségeket szolgáltatott arra, hogy összetevőire bonthassák, bizonyos részeit a többi rovására egyoldalúan előtérbe állítsák, ez viszont lehetővé tette azokat a személyesítő műveleteket, amelyek segítségével bármelyik burzsoá hullámra ráhangolhatják a proudhoni eszméket. Vajon nem ezt igazolják-e azok a sokszor ismétlődő példák, amelyek megmutatják, hogy a burzsoá társadalmi gondolkodás legreakciósabb áramlatai miképp használják fel a proudhonista eszméket? Az anarcho-szindikalizmus teoretikusai alighogy meghirdették a „Vissza Proudhonhoz!” jelszót, amikor már más, újszerű tisztelők is kapva-kaptak rajta. Pajzsukra emelték e jelszót az „Action française” monarchistái, akik 1909-ben létrehozták a „Proudhon kört”. Megittasulva az „anarchia atyjá”-nak a demokrácia és a tömegek demokratikus mozgalma elleni kirohanásaitól, a proletár osztályharc éles elítélésétől, ennek az

irányzatnak reakciós publicistái nem késlekedtek Proudhont a „XIX. századi ellenforradalom tanítómesterei”⁷ közé sorolni. Proudhon eszméinek ilyen felhasználását G. Sorel példáján keresztül lehet megvilágítani, aki először a forradalmi anarchoszindikalizmus, majd a monarchista „tradicionalizmus” és a szélsőséges nacionalizmus teoretikusaként lépett fel. Szembetűnő, hogy Sorel mindemellett sem hagyott fel a Proudhonra való hivatkozással és változatlanul esküdött rá. G. Pirou proudhonista történész kimutatta, hogy Sorel fejlődése során miképp állított háttérbe bizonyos proudhonista eszméket, míg más szélsőségesen reakciós eszméit előtérbe helyezte. „A fény és árnyék új átrendeződése folytán — írja Pirou — a tradicionalista Proudhon észrevétlenül elfoglalta a szindikalista Proudhon helyét...”⁸ A proudhonista történész illetékes tanúságtétele szerint elég volt csak a megvilágítást — a fény és az árnyék játékát — módosítani ahhoz, hogy Proudhon sokarcúságával visszaélve radikálisan megváltoztassa eszmei arculatát is.

Magától értetődően nem azért emlékeztetünk erre, hogy kutatásokat végezzünk a morál területén. E tényeknek mélyebb értelmük van már csak azért is, mert az a tulajdonságuk, hogy ismétlődnek.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a kapitalizmus általános válságának első szakaszában, amikor a következő proudhonista „hullám” véglegesen még el sem ült, Proudhon sajátosan reakciós eszméi új alkalmazásra leltek. A fasizmus ideológiája használta fel őket. Széles körű alkalmazásra leltek az olasz fasizmus burzsoá demokrácia ellenes hadjáratában, és a korporatív állam fasiszta „elméleteiben”. Hasonlóképpen idomították Proudhont Franciaországban is a fasiszta reakció céljaihoz, ahol eszméit buzgón kiaknázták a 30-as évek faszalódó irodalmi csoportjai. Ez a tendencia logikus befejezésére lelt a Vichy-rendszer ideológusainál, akik a francia „nemzeti szocializmushoz” fordultak, hogy az általuk keresett „tekintély és szabadság szintézise” számára mimikrit találjanak. A szocializmus franciaországi renegátjai, a munkásmozgalom árulói, Spinasse és Frossard, Proudhon reakciós, kispolgári eszméit ragadták meg — mint erre Thorez még akkoriban helyesen rámutatott —, hogy segítségükkel igazolják a Vichy-rendszer „nemzeti forradalmát.”⁹ Jellemző az is, hogy ilyen leplezett igyekezet nem volt távolálló a német fasizmus bizonyos csoportjától sem. Még 1925-ben, az akkori „népmozgalom” egyik szócsöve, W. Schulz, az 1923-as infláció tanulásaival kapcsolatban a Krupp-cég azon kísérletéről szólva, hogy az szénpenzét bocsátott ki, a következő sokatmondó felkiáltással fejezte be e kísérlettel kapcsolatos lelkes áradozását: El Marxtól, vissza Proudhonhoz!”¹⁰ Nem különös, hogy az utóbbi években ugyanez a szerző Proudhont olyan szocialistává nyilvánította, aki mindennél közelebb áll gazdasági programját tekintve a „népmozgalomhoz.”¹¹

Természetesen nem azért soroltuk fel e példákat, hogy egyetértésünket fejezzük ki azzal a szemérmetlen ábrázolással, amely Proudhont a „fasizmus előfutáraként” üdvözli, amint ezt a burzsoá és reformista történetírás bizonyos körei teszik.¹² Elismerjük azonban, hogy a történelem, amikor állhatatosan ismétli és karikírozza jelenségeit, egyre világosabban tárja fel azok lényegét. Az adott esetben a történelem tanúsította a proudhoni eszmék asszimilációjának megdöbbentő lehetőségét új történelmi körülmények között, amikor eltorzított formában illesztik be azokat a legreakciósabb burzsoá koncepciókba. Emlékezzünk erre és forduljunk a jelenhez, amikor kibontakoznak a Proudhonhoz visszatérni akarók kampányának megindítására irányuló törekvések. Megjegyezzük, hogy amíg az előző hasonló kampányok a hagyományosan anarchista befolyás alatt álló övezetekben folytak, — mint Franciaországban, a román nyelvű és más országokban, valamint a latin-amerikai országokban —, addig ma Belgiumon és Hollandián kívül a Német Szövetségi Köztársá-

ságot is oda lehet sorolni, ahol észrevehetően megerősödött Proudhon „tudományos” kutatása és ahol nincs hiány olyan keresztényszocialista és szociáldemokrata művekben, melyek be akarják bizonyítani Proudhon eszméinek időszerűségét a nyugat-német valóság körülményei között.¹³ A „visszatérés Proudhonhoz” legújabb kampánya közvetlen reakció arra a helyzetre, amelyre mindenekelőtt a szocializmus és a kommunista mozgalom nagy sikerei jellemzők.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom félévszázados tapasztalata, a többi szocialista ország példája demonstrálták a szocializmus vitathatatlan előnyét a kapitalizmussal szemben. Gigantikus méretű a szocialista és kommunista eszmék vonzereje az egész világon. Győzedelemes előrehaladásukban a szocializmus és kommunista mozgalom új történelmi határhoz érkezett. Új helyzet állott elő a fejlett kapitalista országokban is, ahol minden oldalról kirajzolódtak és kialakultak az állammonopolkapitalizmus jellemző vonásai: a kapitalista gazdaság állami szabályozásának mindennapos gyakorlata, e gazdaság korlátozott megtervezésére, „programozására” irányuló kísérletek. Fontos folyamatok zajlottak le az osztály-politikai erők csoportosulásában is, melyek a munkásosztály vezetésével a parasztság, a városi középrétegek és néhány burzsoá réteg egységes antimonopolista frontba tömörítéséhez vezetnek. A szocializmusért folytatott harc új formáinak keresése folyik. Rendkívül nagy jelentőségre tett szert a dolgozóknak az a növekvő törekvése, hogy a monopolizáció ellenőrzésük alá vegyék: kulcsfontosságú iparágak államosításának és a demokratikus ellenőrzés megszervezésének követelése a gazdaság nacionalizált ágainak irányításában, harc a munkásosztály ellenőrzésének megvalósításáért a monopolista egyesülések és üzemeik politikája felett a tőkebefektetés és a műszaki eljárások alkalmazása, az üzemi munkaerő felkészítése és szabályozása terén. Ezekre az általános megállapításokra szorítkozhatunk ahhoz, hogy kiemeljessük annak a mai harcnak jellemvonásait, amelyet a burzsoá ideológia a szocialista ideológia ellen vív. Ebben a harcban a burzsoá ideológia számol számtalan vereségének tapasztalataival, szemmel láthatóan átcsoportosul és maximális rugalmasságot mutat. Védelmet az antikommunizmus hagyományos érveit és szívesen ismétli meg frontális támadásait a szocializmus ellen. Ugyanakkor a magasan fejlett kapitalista országokban egyre kitartóbb a burzsoá ideológiának a szocializmus ellen irányuló „hátbatámadása.” Ekkor az antikommunizmus új fegyverzetet ölt magára és ideológiai hidat ver a munkásosztálynak a kapitalista rendszerbe történő „integrálódása” céljából a „munka és tőke együttműködésének” új formái segítségével, a szociális törvényhozás kiszélesítésével, a „jövedelemből való részesedéssel.” Ezért nem mondhat le a burzsoá ideológia arról a kísértésről, hogy a szocializmus külső jezeit hordozó proudhonizmust e célokra felhasználja. Emellett figyelembe veszi a lakosság középrétegeinél a kispolgári ingadozások és reakciós szélsőségek lehetőségét, valamint azt, hogy az új reformista illúziók termőtalajra lelnek azokban a proletár rétegekben, melyek soraiba özőnlenek a szétbomló kispolgárság, az értelmiség és alkalmazott dolgozók proletarizálódott kategóriáiból származó erők. Proudhon és Marx új szembeállításához azonban már nem alkalmasak a proudhoni elmélet klasszikus dogmái. A világban a gazdaság gazdaság felszámolásának feltarthatatlan folyamata megy végbe, és manapság reménytelenné válnak a kistulajdonos és kisvállalkozó évszázados illúzióinak feltámasztására irányuló kísérletek: az elkülönült én világfelfogása a magántulajdonnak, mint a szabadság és függetlenség megtestesítőjének himnuszával, a kisárutermelés fölényének hangoztatása a gyáriparival szemben. Még reménytelenebb Proudhon reakciós kijelentéseinek hangoztatása a munkásmozgalom formái, a sztrájkok és a munkáskoalíciók ellen. Nem kevésbé anakronisztikusak Proudhon ama tézisei, amelyek tagadják a politikai harcot, vagy a „szociális likvidálás” és az

állam megszüntetésének anarchista koncepciója. Nem nehéz elképzelni, hogyan festenéek Proudhon kispolgári, anarchista eszményei a mai kapitalizmus körképében a termelés és a burzsoá állammal összefonódó tőke mérhetetlen koncentrációja idején, hogyan festenéek ezek az eszmények abban a mai munkásmozgalomban, mely a gazdasági harcot a politikaival együtt vívja és politikával tölti meg a „műhelyt.”

A proudhoni katekizmus értékeinek kétségtelen devalvációja arra készíti híveit, hogy rekonstruálják, erőteljesen modernizálják Proudhon eszméit. Az ilyen művelet az ideológiák történetében önmagában véve nem szokatlan, sőt gyakori. De ugyan-csak a történelem mutatja, hogy egy gondolkodó eszméit a jelenhez idomítani az eszmék durva megsértése nélkül csak abban az esetben lehet, ha azok valóban előre-mutatnak és ha csak körvonalakban is, de megsejtetik a jövő fejlődést. Ha viszont az eszmék, mint Proudhonnál is, saját századuk szülötteiként nem érnek el korunkig, az ilyen adaptálás lehetetlen ezeknek az eszméknek legerőteljesebb meghamisítása nélkül. Erről könnyű meggyőződni, ha megismerkedünk az „anarchia atyja” eszméinek legújabb értelmezéseivel.

Jellemző példa erre J. Bancal, az újabb proudhonista nemzedék képviselője, aki igyekszik kijavítani az előző proudhonista nemzedékek azon „hibáját”, hogy nem védtek meg Proudhon gazdasági eszméit a megsemmisítő marxi kritikától. Hallgatólagosan, néha fennhangon is elismerve e kritika megdönthetetlenségét, a proudhonisták e csoportja helyezte előtérbe Proudhon erkölcs-filozófiai konstrukcióit. Bancal viszont éppen Proudhon gazdasági nézeteit akarja bemutatni mint gondolatainak csúcspontját, és az egész proudhonista tant megmentő alapját. Proudhon ezen elképzeléseinek céltudatos, következetes gazdasági elmélet látszatát igyekszik kölcsönözni, amelyet a filozófia rangjára kell emelni. Bancal minden időrendiséget semmibe véve Proudhon-idézetekből szerkeszt valamiféle „történelmi labourizmus” koncepciójára épülő szocioökonómiai elméletet. Az efféle „szocioökonómia” elmélet színvonaláról az olvasó az első sorokból képet alkothat: „Marx művének alapja a történelem és az anyag, Proudhon alkotásának alapja a gazdaságtudomány és a munka.”¹⁴ Ez a „mély értelmű” mondat aligha szorul magyarázatra. Ezért arra az általános megjegyzésre korlátozódhatunk, hogy erre a „szocioökonómiára” teljességgel vonatkoztatható mindaz, amit Marx írt a „Filozófia nyomora”-ban azzal kapcsolatban, hogy Proudhon az áru- és kapitalista termelés kategóriáit öröknek tekintette. Mint mestere, Bancal is lényegében történelmen kívülre fogja fel a munkamegosztás fejlődésének folyamatát, és az így létrejött árucserét, felújítja Proudhon spekulatív sémáit, melyek a valóságos történelmi folyamatot a gazdasági kategóriák mesterkélten logikai egymásutánjával helyettesítették. Mint mestere, Bancal sem képes megérteni, hogy „nem lehet formulákkal történelmet csinálni,”¹⁵ és hogy Marx e figyelmeztetése a gazdaságtudományra is érvényes. De sehogysem mehetünk el Bancalnak az „ipari demokrácia” rendszeréről szóló ama elmélete mellett sem, amelyet Proudhonnak tulajdonít. Bancal szerint a proudhoni „szocioökonómia” és a „történelmi labourizmus” a társadalom átszervezése problémájának teljesen realiztikus, konkrét megoldásához vezetnek. Csak az élet szeszélyei és korai halála akadályozták meg Proudhont abban, hogy részletesen, bizonyos rendszerben fejtsse ki a megoldást, amely a következőképpen hangzott volna: az egész iparban a föderációkba tömörült munkástársaságok — termelési asszociációk — rendszere uralkodik. A mezőgazdaságban megmaradnak azoknak a parasztoknak az egyéni gazdaságai, akik a földet megművelik. Gyakorlatilag azonban ezeket is szocializálják, mivel minden paraszt faluközösség tagja lesz. Ezek pedig nemzeti méretekben egyesülnének és megvalósítanák a különböző járadék újra felosztását és az összes talajfajtából származó jövedelem kiegyenlítését. A fogyasztás és a szolgáltatások kooperáló területté válnának, és olyan

fogyasztási szövetkezetekből, valamint kisipari egyesületekből állnának, amelyek összefognak az e szférában foglalkoztatott összes dolgozót. A proudhoni „szocio-ökonómia”-hoz vezető szociális struktúra Bancal számára fölülte következetesnek tűnik. „Gazdasági szempontból e struktúra különösen ipari szervezetét tekintve idővel — úgy tűnik — szorosan érintkezik a föderatív kommunizmus hatáiraival, mely teljesen apolitikus és állami kereteken kívül áll. E mögött a túlbonyolított megfogalmazás mögött Bancal azon szándéka rejtőzik, hogy bemutassa: a proudhoni szocioökonómia „rendkívül eredeti” módon oldja meg korunk alapkérdését, azaz lehetővé teszi, hogy „rögtön meghatározhassuk annak a harmadik világnak a helyét, mely világot Proudhon történelmi labourizmusa fedezett fel.”¹⁶

Bancal elmékedéseinek „eredeti” oldala természetesen felfedezhető, de nem „a harmadik világ” proudhonista illúziójának lehangoló banalitásában, hanem abban, hogy Proudhon „harmadik világ”-a melyet ő is éppen úgy, mint követői, a kapitalista és a szocialista világtól egyforma távolságban levőként igyekeztek ábrázolni, ez alkalommal eléggé balra tolódott és a kommunizmus maszkját viseli. A proudhoni „harmadik világ” Bancalnál a kommunizmusához közeledik, vagyis ahhoz, ami teljesen ellentmond Proudhon tanításának. Az 1965-ös brüsszeli nemzetközi proudhonista kollokviumon, melyen „Proudhon aktualitását” tárgyalták, Bancal előadásában Proudhon eszméinek a „tekintélyuralmi kommunizmus” ellen irányuló tendenciáját emelte ki, de megjegyezte, hogy Proudhon egyáltalán nem „ítélte el az önkormányzaton alapuló kommunizmust.” Még jobban igyekezett kiemelni ugyanezt a gondolatot zárszavában: „Proudhon egyáltalán nem bírálja a kommunista típusú önkormányzatot, mely gazdasági és politikai társadalmat különböztet meg.”¹⁷ Az ilymódon „tekintélyuralom ellenes kommunistává” változtatott Proudhont nem kell valamiféle rendíthetetlen rosszindulatú anarchizmussal gyanúsítani. Bancal Proudhon anarchizmusát másodlagos, konjunkturális, pillanatnyi jelenségként ábrázolja, mely nem a világnézetében gyökerezik. Ezért azt javasolja, „tegyük zárójelbe” Proudhon legérettebb anarchista elmélete kialakulásának időszakát — az 1848-tól 1852-ig tartó éveket. „Négy év alatt — olvashatjuk Bancalnál — 35 éves írói működése során 38 művének két könyvében (A forradalom általános eszméje és Egy forradalmár vallomásai) Proudhon az 1848-as forradalom veresége és a herceg-elnök felemelkedése nyomán támadt teljes kiábrándultságában bocsátkozott taktikai vitába és azt állította, hogy legjobban volna a kormányt gazdasági társasággal felcserélni. De 1858-tól az *Egy tőzsdéspekuláns kézikönyvében* visszatért realista álláspontjára, mely egész életén át jellemezte szemléletmódját. A politikai test (társadalom — N. Zaszténker) és a gazdasági test két autonóm és szolidáris realitás, a nemzeti és a nemzetközi társadalom „két pólusa”. Dialektikusan „kiegyenlítetteknek” kell lenniök. Ez a „kiegyenlítődség” azt jelenti, hogy Proudhon elképzelése szerint az államnak az „ipari demokrácia” és a föderatív tulajdon rendszere mellett kell békebíróként, ösztönzőként és kezdeményezőként fellépnie. Ez a lépés serkenti a gazdasági fejlődést és védi a gazdasági társadalom autonómiáját. Az állam szerepe — „a közlés, a serkentés, majd az önmérséklet.”¹⁸

Bancalnál tovább ment e kérdésben a rekonstruált neoproudhonizmus vezetője, G. Gurvitch ismert francia szociológus, aki egészen haláláig (1965) igen sokat foglalkozott Proudhon filozófiai-szociológiai eszméivel, és aki Proudhont a modern szociológia egyik megalapítójának tekintette. Feldolgozta a proudhoni „ideorealizmus” eklektikus, teljesen idealista koncepcióját. Gurvitch elmarasztalta Proudhont relativista gondolkodásának következetlenségéért, bizonyos dogmatikus elhajlásáért és a viszonylagossági érzés” hiányáért, valamint az ellentétek kibékítésének lehetőségébe vetett túlzott hitéért. Gurvitch a tökéletesített proudhonizmus általa kidolgozott

változatát relativista filozofálással a szociális pluralizmusra, a szociális kérdések lehetséges megoldásainak sokaságára, a szűnni nem akaró társadalmi ellentétekre támaszkodással töltötte meg. Mindez nem zavarta őt abban, hogy nagyon határozott, egyértelmű átalakítást vigyen véghez Proudhon nézetein — átváltoztassa „proletárforradalmárrá”, aki — úgy mond — a tudományos szocializmust Marxnál semmivel sem kisebb mértékben testesíti meg.¹⁹

Ami Proudhon kispolgári szocializmusának alapvető reformeszméit illeti — a pénz nélküli csere, kamatmentes kölcsön, az anarchista „szociális likvidáció” — Gurvitch mindezt Proudhon még éretlen gondolkodása termékének tekinti. Emellett azt állítja, „ha Proudhon beszélt is az anarchiáról, semmiképpen sem volt anarchista.”²⁰ Proudhon eszméi csak a második birodalomban váltak éretté, amikor Proudhon „visszatért a forradalmi pozíciókra” és kidolgozta az „ipari demokrácia”, a decentralizált kollektívizmus és a „munkás önkormányzat” programját, amelyek egészében szocialista vonásokat viselnek, és a termelési eszközök föderatív társadalmi tulajdonára támaszkodnak. Ez utóbbiak egyidejűleg képezik tulajdonát minden dolgozónak és a termelési egyesüléseknek, szövetségeinek, a helyi szervezeteknek és a társadalom egészének, melynek nevében a mezőgazdasági és ipari egyesületek szövetsége megtervezi és ösztönzi a társadalmi gazdaságot. Ami pedig e program megvalósításának eszközeit illeti, a „proletár forradalmár” Proudhon, úgy tűnik, élete vége felé ugyanolyan végeredményre jutott mint Marx: bízott a szocialista forradalomban és abban, hogy a munkásosztály kivívja a politikai hatalmat. Sőt mi több — állítja Gurvitch — „nincs semmi különös abban, hogy nézetbeli különbségeik ellenére, Proudhon Marx proletárdiktatúráról vallott eszméjéhez közeledik.” Gurvitch még azt is igyekszik bizonygatni, hogy Proudhon bizonyos téren Marxnál forradalmibb volt: minden óvatosság nélkül buzdította a proletariátust a kapitalizmust megdöntő forradalomra, és Marxnál reálisabban oldotta meg az állam kérdését. Míg Marx „végső napjáig hitt abban, hogy az állam a kollektivistá társadalom második szakaszában végülis elhal”, addig Proudhon „egyensúlyba akarta hozni a gazdasági és megújult politikai demokráciát. Proudhon érett korszakában váratlanul Marxnál nagyobb realistának bizonyult.”²¹

E valóban váratlan „realizmust” Gurvitch Proudhon világnézetének titkos mélységeiből akarja levezetni. Arról van szó, hogy Marx hitt a szociális ellentmondások „szintézis” útján történő megoldásának lehetőségében, mely a proletariátusnak a burzsoázia feletti győzelme következtében valósul meg. Hitt az új termelési mód létrehozásában akkor, amikor a proudhoni dialektika elvetette a szintézis eszméjét és a tapasztalat sokoldalú lehetőségeire támaszkodott. Eközben — mint Gurvitch kiemeli — „nem korlátozza mint a marxi „szintézis” a történelmi folyamat által meghatározott tapasztalatot, amelynek iránya már ismeretes.”²²

Ez utóbbi gondolat szerfölött jellemző napjaink neoproudhonizmusára, amely nem tud és nem is akar a történelmi fejlődés által meghatározott irányból, a reális történelmi tapasztalat megismeréséből kiindulni, hanem előnyben részesíti azt, hogy ismeretlen „tapasztalatra” támaszkodjon, amilyen nincs és amelyét nyugodtan jóslhatna kávézaccból is. Az ilyenfajta jóslás azonban mindenkor oda vezet, hogy az ideológus történelmi mítoszteremtéshez folyamodik támaszért. Erről világosan meggyőződhetünk, amint Gurvitch áttér a „munkás önkormányzat” proudhoni eszméjének taglalására és azt „Proudhon összes törekvése közül a legjobban megvalósult”-nak²³ hirdeti. Itt Gurvitch elgondolásai mindazt maguk mögött hagyják, amiről eddig tőle hallottunk. Megtudhatjuk, hogy a forradalmi munkásmozgalom mindennütt „Proudhon szerint” fejlődött, és az ő „munkásönkormányzat” eszméje fokozatosan meghódította az egész világ proletariátusát. Éppen ez az eszme szolgált alapul

az orosz szovjeteknek — mondja — és éppen ennek hatása tükröződött világosan az Októberi Forradalom menetében, amikor Szovjetországban „a helyi tanácsok az üzemekben magukhoz ragadták a hatalmat és megvalósították a munkás önkormányzatot.”²⁴ Sőt mi több, Lenin szovjeteszméjében — állítja hajthatatlanul Gurvitch — állítólag proudhoni hatás érződik és ha Marx megérte volna a helyi tanácsok létrehozását az októberi Forradalom első éveiben, tapsolnia kellett volna Proudhonnak.²⁵

Kétségtelen, hogy Gurvitch hasonló elgondolásainak legenyhébb bírálata sem hagyhatja szó nélkül ezt a történelem-hamisítást. A munkásküldöttek szovjetjeinek hatalmas forradalmi eszméje és a munkásellenőrzés megvalósítása az üzemekben azután, hogy a hatalom a szovjetek kezébe került semmi közös vonást sem tartalmaz a proletariátus és a burzsoázia együttműködésén alapuló proudhoni „munkás önkormányzat” reformista sémájával. Nem is szólva Gurvitch történelmi fantazmagóriájáról, a proudhoni eszméknek az orosz forradalmi mozgalomra gyakorolt jelentős hatásáról. A „munkás önkormányzat” semmiféle ernyedt reformista koncepciója sem segíthetett volna Leninnek abban, hogy tudatosítsa a munkástanácsok lényegét, jellegét és történelmi jelentőségét. Ebben Leninnek nem Proudhon-kapitalizmus által megnyomorított burzsoá-tudata segített, hanem Marx tudományos történetismerete. Marx már jóval a proudhoni „munkás önkormányzat” reformista doktrínájának kidolgozása előtt megállapította, hogy a forradalmi tömegek öntevékenysége harcuk törvénye. Minden népforradalom megteremti a forradalmi tevékenység új szerveit, melyek alkalmasak arra, hogy a forradalmi hatalom csírájává váljanak. Lenin többször kiemelte, hogy a szovjet hatalom Oroszországban „a világ nagy népforradalmainak tapasztalatai mutatta úton haladt. Egyetlen olyan forradalom sem volt, amelyben a munkástömegek ne tettek volna lépéseket azon az úton, hogy létrehozzák az új államhatalmat.”²⁶ Csak a történelem és valamennyi forradalom tapasztalatának, különösen az 1971. évi Párizsi Kommün halhatatlan tapasztalatának ilyen mély megértése fegyverezte fel a lenini gondolatot, mely mindig a jelenségek mélyébe hatolt zseniális éleslátással és adott lehetőséget a munkásküldöttek szovjetjeiben működő tömegek hatalmas forradalmi öntevékenységének felismerésére. Ezek a szovjetek pedig Oroszországban még 1905-ben forradalmi úton mindenfajta kispolgári reformista úttól gyökeresen különböző úton jöttek létre. 1917-ben a munkástanácsok is, a munkásellenőrzés is a proletariátus osztályharcának szervei voltak, a szocialista forradalom és a proletárdiktatúra szervei. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom dekrétumával bevezetett üzemi munkásellenőrzés, mely választott üzemi bizottságok, üzemi megbízottak tanácsai stb. útján valósult meg, a szovjet hatalom válasza volt a gyárosok szabotázsaira, és egyidőben létrehozta az új szocialista társadalmi és állami élet építésének szervezett sejtjeit, előkészítve az ipar soronkövetkező szocialista átalakítását. Sokszor hallottuk, hogyan átkozták a neoproudhonisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat, nem fukarkodtak Proudhon forradalom- és kommunista ellenes szókészletének legdurvább kifejezéseivel. Most, mint látjuk, a proudhoni gondolatok kissé más fordulatot vettek, és a neoproudhonisták nincsenek az ellen, hogy a győzelmes szocialista forradalom nagyságához és dicsőségéhez csatlakozzanak, ha csupán annak első éveit illetően is.

Proudhon e célból történő „átöltöztetésének” a módja, hogy a mai munkásmozgalom és szocializmus sikereihez kapcsolják, kis és nagy méretekben ismétlődik. Gurvitch nem tűnik ki ezzel a mai neoproudhonisták között. Ugyanígy lép fel Bancal is, amikor a proudhonizmus javára írja a proletariátus által a burzsoáziától kiharcolt engedményeket, például a francia munkások által a népfront éveiben kiharcolt kollektív szerződések rendszerét. Igyekszik bebizonyítani, hogy a kollektív szerződések

a „gazdaságjog” proudhoni elméletének gyakorlati kifejezői és a Proudhon által feltárt immanens „szociális jog” jogi megformálását szolgálják, mely egalitárius és demokratikus, mivel az ilyen szerződések egyenlők kötik egyenlőkkel. Ezért „az 1936-ban született kollektív szerződések gyakorlata a proudhoni gondolatokból ered.”²⁷ De miközben ezt állította, Bancal kénytelen volt elhallgatni, hogy a francia gyártulajdonosok 1936-ban csak a proletár osztályharc hatalmas fellendülése, a majdnem általános sztrájk és az üzemek és gyárak elfoglalásának, egyszóval a népfrontnak a faszizmus és az imperialista reakció elleni harca megszervezésének eredményeképpen írták alá a kollektív szerződésről szóló megállapodást. Ezek a makacs tények egész más végkövetkeztetésre vezetnek: hogy realizálja „gazdasági” és „szociális” jogát, a munkásosztálynak nem „Proudhon szerint”, hanem Proudhon ellenében, „Marx szerint” kell cselekednie. A neoproudhonista gyülekezet — ide sorolandók a kommunizmus renegátjai is — nagy vihart kavart a proudhoni „munkás önkormányzat” eszméi körül, Proudhon nagy felfedezésének tüntetve fel azokat proudhonizációval kecsgetteti a mai munkásmozgalmat. M. Goriely a brüsszeli szabadegyetem professzora mondta az 1965. évi nemzetközi proudhonista kollokviumon, hogy míg a múltban az iparosodás és a proletarizálódás folyamata megerősödése következtében Proudhon hatása csökkent, addig most újból vonzerővé válik a munkásosztály képzettségének növekedése és a gazdasági kérdések minden rendű megoldásában való részvételre irányuló igénye talaján.²⁸

A brüsszeli kollokviumon a „munkás önkormányzat”-ról felszólaló előadó a hírhedt trockizáló bakunynista D. Guerin azt bizonygatta, hogy Marx Proudhontól eltérően nagyon ritkán, keveset és túl általánosan beszélt a munkásegyletekről, ezért „kortársaink közül azok”, akik e kérdéshez nyúlnak, „sokkal többet találnak Proudhon műveiben, mint Marxnál.”²⁹ A marxistáknak nem okoz gondot e régi és új proudhonista legendákból összetákolt tan megcáfolása. A munkásmozgalom és a szocializmus történészei még nem értékelték kellő mértékben a termelési munkásegyletek marxi eszméjének óriási történelmi és tudományos jelentőségét.

Mint a szocializmus minden nagy eszméjében, Marx itt is új tudományos eredményt ért el, melynek jelentőségét lehetetlen túlbecsülni. A 19. század elején létrejött és az utópista szocializmus és kommunizmus sokféle áramlata által propagált termelési társulások eszméje egyike volt az akkori munkásmozgalom legelterjedtebb eszméinek és hosszú évtizedeken át hatással volt rá. Ezek az eszmék sokban kifejezték a proletariátus szocialista törekvéseit, de emellett mutatták éretlen felfogásukat is egy olyan társadalmi rendszerről, amely a kapitalizmust felváltani hivatott. E nézetek olyan történelmi körülmények nyomait viselik magukon, amelyekben akkor alakult ki az új társadalmi, szocialista és kommunista ideál.

Marx a proletár termelési szövetkezetben olyan erők egyikét látta, mely alkalmas arra, hogy átalakítsa a kapitalista társadalmat. Ő volt az egyetlen, aki a munkások által létrehozott „szövetkezeti gyárak”-ban felfedezte a „munka politikai gazdaságtanának” igen jelentős „győzelmé”-t a „tulajdon politikai gazdaságtana felett”. Ezekben az üzemekben a munkások nem szavakban, hanem tettekkel bizonyították, hogy a „nagyarányú és a modern tudomány követelményeivel összhangban levő termelés megvalósítható” a „munkáltatók osztálya nélkül” is, és hogy a bérmunka kapitalista rendszerének az a sorsa, hogy „eltűnjék a társult munka elől, amely feladatát készséges kézzel, tiszta fejjel, vidám szívvel fogja végezni.”³⁰ Nem kevésbé fontos megemlíteni, hogy Marx volt az egyetlen, aki a legnehezebb kérdésre válaszolni tudott: hogyan lehet elérni az akarat azon feltétlen egységét, melynek irányítania kell a (kollektív) termelésben résztvevő emberek tízeinek, százainak és ezreinek egységes tevékenységét. Az akarat egységének e szükségességét, mint Lenin rámuta-

tott, „a szocializmus gondolkodói mindig mint a kollektív munkavégzés feltételét ismerték el”, mert ez a szükségszerűség technikailag is, gazdaságilag is és történelmileg is nyilvánvaló.”³¹ E központi kérdés megoldására azonban nem voltak elég erősek a „társulások szocializmus” képviselői, és az mindannyiuk számára megoldatlan maradt.

Marx még az 1848-as forradalom alatt megfogalmazta e kérdés egyetlen helyes, tudományos megoldását, — amikor Proudhon még a termelési egyesülések esküdt ellenségeként lépett fel és szembeállította velük a saját kölcsönös cserén és kölcsönön alapuló utópista asszociációját. Marx rámutatott, hogy a termelők egyesülésének és együttműködésének éltető elve csak akkor valósulhat meg, ha az egész társadalom termelő eszközei a szabad társulási munka eszközzé válnak. Ez pedig feltételezi, hogy a termelőeszközöket ne egyes széttagolt asszociációk birtokolják, hanem az egész proletariátus és a termelőeszközökkel „a szövetkezeti munkásosztály rendelkezék”.³² Itt fogalmazta meg Marx először azt a tételét, amely szerint „a modern munkás szocializmus lényegében különbözik a feudális, burzsoá és kispolgári stb. szocializmus valamennyi válfajától, csakúgy, mint az utópista és ösztönös munkás-kommunizmus által hirdetett kódós „vagyonközösségtől”.³³ Emlékeztetünk arra is, hogy akkor, amikor a proudhonizmusnak még jelentős befolyása volt számos ország munkásmozgalmára, az I. Internacionálé genfi kongresszusa éppen a Marx által összeállított, a Nemzetközi Munkásszövetség Ideiglenes Központi Tanácsa küldötteinél szóló instrukciókat fogadta el határozatként. Ez a határozat leszögezte, hogy a jelenlegi „nyomorba döntő és zsarnoki rendszert, a *munka alárendelését* a tőkének, fel lehet váltani a *szabad és egyenlő termelők társulásának* köztársasági és jótévő rendszerével,” és hangsúlyozta: „Ahhoz, hogy a társadalmi termelést a szabad és szövetkezett munka egységes, nagy és harmonikus rendszerévé változtassuk, *általános társadalmi változások* szükségesek, a *társadalom általános feltételeinek változásai*, amelyek csakis úgy valósíthatók meg, ha a társadalom szervezett erői, azaz az államhatalom, a tőkésektől és földtulajdonosoktól magukhoz a termelőkhöz kerülnek.”³⁴ A munkásmozgalmak száz éves történelmi tapasztalata, a szocializmus építésének sokoldalú tapasztalata több országban különböző oldalról támasztotta alá Marx e vezető eszméjét a termelési egyesületek és a munkás önkormányzat elveit illetően, azt az eszmét, melyet Engels egyszer a következőképpen magyarázott Bebelnek: „A kérdést úgy kell feltenni, hogy a társadalom — következőképpen első időben az állam — megőrizné a termelőeszközök fölötti tulajdonát, és így a szövetkezeti társulás sajátos különös érdekei nem kerekedhetnének a társadalom érdekei fölé.”³⁵

Vizsgáljuk meg most, mit találhatunk e kérdésről Proudhonnál. Az „ipari demokrácia” eszméjéről először 1856 végén beszélt általános vonásokban az *Egy tőzdespekuláns kézikönyve* harmadik kiadásában. Proudhon ezen új eszméi abban a periódusban születtek, mikor Franciaországban befejeződött az ipari forradalom és a nagytőke teljes győzelmet aratott, amikor a második császárság körülményei között az országban felnőtt az új „pénzarisztokrácia”, melynek uralmát a tőzdespekuláció tombolása kísérte. Proudhon szükségképpen észrevette a kapitalizmusnak ezen újabb baljós vonásait, melyek szertefoszlatták eddigi reményeit. Aggódva gondolt arra, mit eredményeznek majd ezek. De a kispolgári reformátor mint régebben, most is a múlthoz, az önálló kisáruterelő tulajdonosok hón óhajtott rendjéhez kötődve nézett a jövőbe. Proudhon gondolatmenete a következő volt. Az ipar és a mezőgazdaság rendszere teljes egészében forradalmat él át. Végbemegy a hatalmas tőkekoncentráció, az ipari társaságok összeolvadása, a kisüzemek tönkremenetele és a kisáruterelők elnyomorodása, a tulajdon tisztelésének alácsúszása és szétrombolása. Létrejönnek a névtelen részvénytársaságok, kialakul a Fourier által megjósolt „ipari

feudalizmus”, mely egyesíti az ipari anarchia és az ipari monopólium minden fogyatékoságát, a társadalom az „ipari birodalom” felé tendál. Ezt a bajt legyőzni és kivezető utat találni csak úgy lehet, ha elismerjük a társulás elvének szükségszerűségét. Ez „fatális szükségszerűség” és a probléma az, hogyan lehet egyesíteni a társulás elvét a termelő és az ember szabadságának megőrzésével. „Mindnyájan társultak és mindnyájan szabadok — ez a probléma.” Feltétlenül szükséges kikutatni és megtalálni az egyesülés olyan formáját, mely megoldotta volna a történelmi fejlődés e legfőbb problémáját. „Nincs még megfelelő formája a társadalmi szerződésnek — íme, ebben rejlik minden baj forrása.”³⁶ — vélte Proudhon.

E „formula” keresése során Proudhon nagy figyelmet szentelt a munkás termelő társulások ama tapasztalatának, melyek még az 1848-as forradalom idejéből maradtak meg itt-ott Franciaországban, de féllábbal már régen a sirban voltak. Bírálja-e társulások szánalmas gyakorlatát, de ezzel együtt elismerését is kifejezi irántuk azért, mert mutualista erényeket neveltek ki a munkásokban. Emiatt Proudhon a párizsi munkásokat — a termelési társulások tagjait — példaként állította az angol munkások elé, akik „haszontalan sztrájkokhoz folyamodtak”. Proudhon a proletariátus osztálymozgalmával szembeállított kifejezetten reformista irányzatú munkáségyesülésekben látta annak a biztató jelét, hogy a társadalom az „ipari feudalizmus” és az „ipari birodalom” minden csapásán keresztül mégis csak az „ipari demokrácia” felé halad. Feladatának tartotta, hogy felkutassa és feltárja annak az „ipari demokráciának azokat az elveit, amelyeké a jövő. De hogyan közelítette meg Proudhon e kérdést? Azt hirdette: „Az ilyenfajta kutatás kiindulópontja véleményünk szerint a következő axioma: minél kevésbé asszociált az ember, annál boldogabb. A társulásnak a legkisebb, lehetőség szerinti egymástól minél függetlenebb csoportokra való szétdarabolása - ez a szabadság elve. Ez a gazdaságosság és az olcsóság elve is.”³⁷

Proudhon mint akkor is, amikor a termelési társaságok legnagyobb ellenségeként lépett fel, most is bizonygatta: hiba lenne azt gondolni, hogy az irányítás centralizálása és az addig különálló üzemek egyesítése a vezetés alatti vagy az általános kiadások csökkenéséhez vezetnek. Elgondolását Proudhon az adott kérdés megoldását illetően önön magát kielégítő konkrét példával illusztrálta. A decentralizáció kifejtésére azt a gazdasági ágat választotta ki, melyet szervezettnek, „a kormány után a legállamibbnak tartott — a vasutat”.³⁸ A vasúti szolgálatot illetően a vasúti társaság összeállítja követeléseinek programját és versenypályázatot hirdet. A vasutasmunkások, akik egyesületbe tömörültek, magukra vállalják e munkákat és concessziós megegyezést kötnek a társasággal. Mostantól kezdve ez utóbbi többet nem foglalkozik a kérdéssel, tehát kiküszöbölődik a központi adminisztráció szükségessége a vasúti szolgálatból. Ugyanez megy végbe a vontatószolgálatban is. A gépész-munkások egyesülete elvállalja a munkát és a vasúti társaságnak csak ellenőriznie kell a követelmények teljesítését. A mozdonyok és kocsik javítását a gépészek egy más csoportja végzi, a teherszállítással pedig szabad konkurrencia formájában a szokásos közlekedési hivatalok foglalkoznak. Mindezek után a vasúti társaságnak csak értesítenie kell az utasokat a menetrendről, az utas- és teherarifáról. Arról, hogy Proudhon milyen távol állott a nagyipari termelés és az ezen alapuló népgazdaság szükséges feltételeinek és követelményeinek megértésétől, világosan tanúskodik az ez után a séma után következő kommentárja. A proudhoni „ipari demokrácia” modern apologetái a következő gondolatot hallgatják el gondosan: „Milyen közös vonás van ezen négy iparág között, amelyről az előbb szóltunk? Egyáltalán semmi. A vasutasoknak semmi szükségük sincs arra, hogy beavatkozzanak a gépészek dolgaiba, az utóbbiaknak pedig, hogy a szállító szolgálat munkásainak a dolgaiba. A vontatószolgálat teljesen különálló és semmiféle kapcsolatban sem áll a karban-

tartók munkáival. Miért kell még a mindezeket a különféle munkafajtákat közös járomba fogó adminisztráció, ami hasznosságuk bármiféle javulása nélkül éppen ellenkezően nagy erő- és eszköz veszteséggel jár.”³⁹

Proudhon törekvése a nagyiparnak a munkás termelő egyesületek segítségével történő maximális felosztására, teljesen befejezett megfogalmazást talált a következő bekezdésben; „Minden egyes külön társulás (munkás egyesület — N. Z.) most analóg módon feloszlathatja önmagát úgy, hogy mind az egyénnek, mind a társulásnak meg lenne a pontosan meghatározott feladata, melynek megoldását az egyén saját kockázatára vállalná.”⁴⁰

Tehát Proudhon úgy akarta felépíteni a termelési munkás szövetségeket, mint a szerződésileg egyesült, gyakorlatilag önálló munkások összességét, azon munkásokét, akik megőrzik a vállalkozói kezdeményezést és akik nemcsak saját kockázatukra működnek, hanem megfelelő jutalomhoz is jutnak.

Ez volt Proudhon „ipari demokrácia”-jának eszményképe, ez volt termelési egyesüléseinek értelme. Ez utóbbiak szükségességét Proudhon a gazdasági fejlődés „fatális” menetének következtében kényszeredetten ismerte el, nem fogadva el a történelmi fejlődés belső következményeit, hanem lényegében tiltakozott ellenük. Ezért Proudhon „ipari demokrácia”-ról szóló elképzeléseit a reá jellemző ellentmondások szótták át. Amikor már kezdte felismerni a történelmi folyamat azon leküzdhetetlenségét, hogy ez a folyamat a koncentrált gépi nagyipar győzelméhez vezet, — még akkor sem hagyott fel az egyéni vállalkozás tényleges megőrzését jelentő lehetséges utak kutatásával. Létrehozta az „ipari demokrácia” új kispolgári utópiáját, mely szerves kapcsolatban áll világnézete alapjaival.

Ugyanilyen, az akaratán kívül nagyipari munkássá vált kistulajdonos elképzeléseivel; szándékaival áthatott, utópia volt a proudhoni termelési szövetkezet, mint az „ipari demokrácia” önálló sejtje. Az ilyenfajta egyesülés lényegében úgy festett, mint valami kollektív nagy- és kisvállalkozás. A kérdés más megoldását, amely a néptömegek egyesített és kooperatív munkájának vezetésén alapuló társadalmi nagyipari termelés szükségességének elismeréséből indul ki. Proudhon elvetette, elvetette pedig mindkét aspektusban, nemcsak mint kapitalista nagyvállalkozást, hanem mint szocialista nagyvállalkozást is, ugyanazzal vádolva mindkettőt: a kommunizmussal.

Proudhon e „kommunista elvet” abban látta, hogy mind a „gazdasági ügyekben, mind pedig a politikában az adminisztráció központosítását akarják, bármi áron a hatalmat akarják megszerezni.”⁴¹

Proudhon eme szavait és gondolatait azoknak kell megjegyezniök, akik a kispolgári szocializmus teoretikusát az állítólagos társulások tudományos szocializmus hírnökének tőbjába öltöztetik, jöllehet az teljesen képtelen volt az új társadalom konstruktív elvét felvetni. Semmiféle szépítgetés sem változtat azon a tényen, hogy a proudhoni „ipari demokrácia”-ból hiányzik a szocializmus alapvető ismérve, a fő termelési eszközök és a fő gazdasági emeltyük társadalmisítása. Enélkül a kollektív magántulajdonnak ezer és egy változata keletkezhet csupán, az egyesülés olyan fajtája, melyben Marx régen felismerte a régi világ forradalmi megváltoztatása elutasításának gondolatát, a munkások sikertelenségre ítélt azon kísérletét, hogy „megvalósítsák felszabadításukat a társadalom háta mögött, magánúton, létük korlátozott lehetőségeinek keretei között...”⁴²

A proudhonizmus lényegében éppen az ilyen burzsoá típusú „ipari demokrácia” eszméjét helyezi előtérbe, míg a marxizmus—leninizmus a dolgozó tömegeket az antikapitalista ipari demokráciáért folytatott harc zászlaja alá gyűjti, melynek megvalósítása csak a monopolőke és állama elleni harcban lehetséges.

Térjünk vissza most arra a kérdésre, mely jelenleg a legtöbb újsütetű hívet szerzi Proudhonnak. Erről elsősorban a modern kapitalista Pán-Európa föderatív változatainak szócsövei gondoskodnak előszeretettel. Sokszínű irodalmukban kirajzolódik a burzsoá európai föderalizmus számos áramlata közt a Proudhon „föderatív” elvéért⁴³ folyó harc groteszk színjátéka: a Közös Piac Európájának apológéitól és a „Kis Európa” fölött megvalósítandó „nemzetekfölötti” törvényhozó és végrehajtó hatalom híveitől azokig, akik azokat a kozmopolita terveket szövögetik, hogy a tőkés Európát egy, a nemzeti államok regionális egységeire épülő „föderációk konföderációjában” egyesítsék. Ezek egymással vetélkedve vonzzák magukhoz Proudhont, saját teoretikusuknak, de legalább is előfutárunknak próbálják őt feltüntetni. Proudhon néhány lelkiismeretes kutatója már felfigyelt arra, hogy tekintélyére gyakran hivatkoznak olyan tervek javára, mint az Európa-Szövetség, Európai Egyesült Államok, vagy az Európai Föderáció. Lajugie, a bordeauxi egyetem közgazdasági fakultásának jelenlegi dékánja írta a proudhoni „föderatív elv” legutóbbi változatával kapcsolatban: „Proudhont néha az európai föderalizmus úttörőjének tüntetik fel, mégpedig úgy, hogy az érvelésekből kitűnik, hogy azok, akik legharsányabban hivatkoznak rá, nem mindig olvasták műveit.”⁴⁴

A megfigyelés helyes, de távolról sem magyarázza meg a dolgok lényegét, hiszen nem Proudhon nem-ismeréséről van szó, hanem arról, hogy újlag hozzáidomítják a proudhonizmust korunk ideológiai harcának szükségleteihez. Proudhon föderációs eszméi hamis ideológiai tálalás előkészítésére szolgáltak. Ezekkel szociális szempontból feldíszítik, kiszínezik és reklámozzák az olyan új, nemzetközi képződményeket, melyeknek szemmel látható célja, hogy Európa egymással szemben álló politikai és katonai blokkokra való felosztását állandósítsa. Megszilárdítsa a monopóliumok uralmát Európa kapitalista részében, hogy az imperialista reakció új Szent Szövetséget szervezhessen a szocializmus európai országai és az európai munkásmozgalom ellen. 1965-ben Proudhon halálának 100 éves évfordulója alkalmában B. Voyerne „Az újságíróképzés központ”-jának (Párizs) professzora a következőt mondta az „európai föderalisták” szervében: „Az, akit teljes joggal a föderalizmus atyjá,-nak nevezhetünk, Európa egyik legélesebb szemű gondolkodója. Természetesen nem a bizottságok, és nemzeti álcázások Európájáé, hanem a Schumann-terv és a Hallstein-bizottság Európájáé... Ennek az Európának sokat kell Proudhontól tanulnia.”⁴⁵

Mit kell megtanulnia a hallsteini Európának Proudhontól? Hiszen „föderatív elve” a 19. században nem a jövőbe, hanem a múltba tekintett és a század második felébe a kapitalizmus előtti évszázad állami és szociális eszméit vitte át. Míg a burzsoá nemzetek történeti fejlődése és kapitalista gazdaságuk visszafordíthatatlanul a szét-darabolt nemzeti területek egységesítéséhez, a burzsoá államok centralizációjához vezetett, Proudhon a történelmi fejlődésnek merőben ellentétes irányvonalát hirdette. Arra hívta az európai államokat, hogy alakuljanak át autonóm falusi és városi közösségekből, körzetekből, megyékből és vidékekből, valamint munkásegysületekből álló kis „helyi köztársaságok” ingatag egyesüléseivé. Ezeknek a „helyi köztársaságok”-nak kellett volna egymással olyan szerződési viszonyba lépniük, melyben megőrizték volna a központi föderatív hatalomtól való maximális függetlenségüket a gazdasági életben, a kulturális építőmunkában stb. Tehát Proudhon „föderatív elve” egyáltalán nem azonos a „trösztök Európa”-ja monopolista alapjaival. A kapitalista monopóliumok, és így mind az állami, mind a nemzetközi monopoltoke az erőszakra irányuló sokoldalú gazdasági és politikai törvényre épül, mely a nagytőkések alárendelt egysítésben fejeződik ki. A proudhoni „föderatív elv” alapeszméje ennek a fordítottja: szétszakítani és egyensúlyban tartani mindent, amit fel lehet osztani, tör-

delni — területet, adminisztrációs rendszert, gazdaságot, államhatalmat, az állampolgári érdekek képviselését.

Miként lehet beilleszteni ezt a proudhoni eszmét a modern imperializmus gazdasági élete internacionalizálódásának reális folyamatába, a különböző országok monopoltökéjének növekvő összefonódásába, a piacért és profitért folytatott elkésredett harc körülményei között, a munkásmozgalom, demokrácia és szocializmus ellenes monopolista egységfront kialakításába? Egyszóval, hogyan lehet Proudhont a hallsteini „Európa” tanítómesterének kikiáltani? A brüsszeli kollokvium erre a kérdésre is választ ad: „Proudhon aktualitása”-nak problémáját mindenekelőtt föderációs eszméinek tükrében vizsgálták. A kollokvium résztvevői felidéztek ama tényt, hogy Proudhon „föderatív elvé”-ből kiindulva az európai nemzeti eszme és a nemzeti felszabadító mozgalmak ellen lépett fel, hogy elítélte Lengyelország függetlenségi harcát és Itália egyesülését, igazolta a népek ausztriai börtönét — a Habsburg birodalmat —, hogy az Egyesült Államokban folyó polgárháborúban a rabszolgotartó Dél szakadárjait támogatta, a néger rabszolgáskodását azok számára kedvezőbbnek tüntetve fel, mint a kapitalista Észak szabad bér munka-rendszerét. Innen ered a brüsszeli kollokvium sok felszólalásának vezérmotívuma: az Atlanti Európának Proudhontól kell megtanulnia a nemzeti eszme és a népek nemzeti függetlenségi harcának elítélését. A brüsszeli kollokviumon Proudhon reakciós nézeteinek jegyében lefolyt vita példázza a neoproudhonizmus zsákutcába jutását.

Az antikommunizmus francia „szakértője”, A. Kriegel nyíltan szolidarizál Proudhonnak a Habsburg Monarchiát mint az európai rend védőbástyáját bemutató reakciós tézisével. Tagadja az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésének történeti szükségzerűségét, és így elmélkedik: „Mielőtt örülnénk annak, ami megsemmisült, látni kell azt, ami felváltotta, és hogy haladás-e az vagy sem.” Kriegel fájlalta azokat a „szörnyű katasztrófákat, melyekbe a nemzetek önrendelkezési elve címén” belekerültünk és amelyeket elkerülhettünk volna, „ha Proudhont követtük volna, aki azt vallotta, hogy az 1815-ös status quo-t kell alapul venni.”⁴⁶ Az adott példából nem nehéz meggyőződni arról, merre tart a proudhoni „föderatív elv” napjaink Európájában. A kollokviumot szervező, az „Európai Szociológiai és Gazdasági Kutatások Nemzeti Központja”-nak (Belgium) vezetője R. Rifflet a proudhoni föderalizmus eszméjének különös aktualitását abban látta, hogy azok a nemzetről és nemzeti államról szóló „mítosz” ellen irányulnak. Proudhon föderációs eszméi — hangoztatta Rifflet — lehetővé teszik, hogy „felújítsák a nemzet feletti pört”, lehetőséget adnak arra, hogy „leszálljunk a nemzetek önrendelkezési jogának gyökerében irracionális és totális koncepciójáról az ember önrendelkezési jogához”.⁴⁷ A belga neoproudhonista láthatóan abban bízik, hogy Proudhon „föderatív elvé” nek ilyenfajta interpretációja segítségével kiküszöbölhető a fő és legkomolyabb akadály, mely „megbénítja azokat az erőfeszítéseket, melyek a hazafiasság anarchiájának legyőzésére és a széles autonómiával rendelkező emberi kollektívák kapcsolatait jogrendbe szervező nemzetekfölötti társadalmak felépítésére irányulnak...”⁴⁸

Rifflet ezen gondolatainál zárult be a neoproudhonizmus eszmei fejlődésének köre és így zárt lánc képződött: az anarchizmustól a „föderatív elv”-en át a „hazafiság anarchiája” elleni harcig. Ezáltal döntően megváltozik a proudhoni „föderatív elv” szociális értelme is: a burzsoá nemzeti államok keletkezésével kapcsolatban megszületett kispolgári reagálásból a monopolista „integráció” szócsovévé, az anti-imperialista nemzeti felszabadító mozgalmak eszmei lefegyverzésének eszközüvé vált. Proudhon ideológiai arculatán a jelenkori proudhonizmus által napjainkban végzett plasztikai műtétek jellegének ismertetése nem lenne teljes, ha nem jegyeznénk meg még egy fontos sajátosságát: a növekvő szocializmus sikerével, Marx eszméi győzel-

mével egyenes arányban a neoproudhonisták egyre gyakrabban tekintenek el a korábbi alternatív kérdésfeltevéstől — Proudhon vagy Marx. Egyre világosabban mutatkozik olyan törekvésük, hogy a marxizmust és proudhonizmust összeegyeztethető tanításként állítsák be, hogy a marxizmust a proudhonizmussal „korrigálják”, „egészítsék ki”, vagy hogy mindennél inkább „szintetizálják” azokat. A harcos proudhonizmus pozíciójától való eltávolodásban a marxizmus—leninizmus eszméi győztes erőinek kifejező, bár kényszerű elismerését kell látnunk. De kétségtelen az is, hogy előttünk áll a marxizmus—leninizmus ellenes ideológiai harc stratégiájának és taktikájának módosítása, mely figyelembe veszi a harci mezőny új erőmegoszlását. A neoproudhonizmus a burzsoá ideológia érzékeny barométerének bizonyult, mely alkalmas arra, hogy megérzeze áramlásának változását. Még azt megelőzően mondta ki az „ideológiák konvergenciájá”-nak eszméjét, mielőtt valamennyire is világosan fogalmazták volna meg az antikommunizmus e legdivatosabb teóriáját. A legmeszszebbre látó neoproudhonisták már a második világháború utáni első években rátapintottak e gondolatra. Az akkori helyzetben ezt írták: „Ha lehetséges lenne a legteljesebb pártatlanság, megpróbálkozhatnánk azzal az állítással, hogy Marx és Proudhon éppen azért egészítik ki egymást, mert egymással szemben állnak, mert a triász tézisést és antitézisést képviselik, melynek szintézisést erők egyesítésével lehetne megvalósítani.”⁴⁹

A hidegháború szele hosszú időre szétfoszlatta a marxizmus és proudhonizmus „konvergenciájá”-ról szóló lepezett igyekezetet. Most újjászülettek e gondolatok és még csökönyösebb, de disszonáns kórusban harsannak fel. A Sorbonne diákjainak G. Gurvitch 1964-ben azt mondta: „Proudhon és Marx eszméi kölcsönösen kiegészítik és korrigálják egymást. Még akkor sem zárják ki egymást, ha ellentmondóak. Szintézisükre ez idáig tett különböző kísérletek azért vallottak kudarcot, mert nem emelkedtek e két testvér-ellenség szintjéig. De még nem mondták ki az utolsó szót. A szintézis sokkal jobban halad előre a reális tények síkján, mint a doktrínák területén. Meg vagyok azonban győződve arról, hogy nem kell soká várni az új koncepcióra, mely egyidejűleg túlszárnyalja Proudhont is, Marxot is.”⁵⁰

Az effajta „szintézis” eszméjét különböző oldalról támogatták a „Proudhon aktualitása”-ról vitatkozó brüsszeli kollokviumon is. A Kriegel kifejezte egyetértését, hogy létezik út „Proudhon és Marx között, Proudhonnal és Marxszal”, olyan út, melyen „haladni lehet”, és ezzel kapcsolatban E. Bernsteint idézte, „akit joggal vádoltak a proudhonizmusra való visszatéréssel.”⁵¹

R. Rifflet szintén nem mulasztotta el, hogy Gurvitch Marx és Proudhon eszméinek szintézisééről vallott gondolatához feltétel nélkül csatlakozzék.⁵² A marxizmus és proudhonizmus kívánatos „szintézisééről” szóló minden elmélkedés teljesen hibás, csak a tudományos szocializmus és a kispolgári és polgári szocializmus természetének összekeveréséből származnak. A marxizmus egyebek között abban is különbözik a proudhonizmustól, hogy nem asszimilálja az idegen eszméket és még kevésbé szintetizálja azokat saját teóriájával: semmiféle ideológiai kompromisszumra nem hajlandó. A szocializmus kiapadhatatlan kincsestára állandóan új eszmei gazdagságot tár fel. De hiábavaló a burzsoá és reformista ideológusok minden olyan kísérlete, hogy Proudhont ehhez a kincsestárhoz hozzásorolja. A történelem által elvetett holt eszmék feltámasztásának semmiféle kísérlete, az eszméken végrehajtott semmiféle tökéletes plasztikai műtét sem kötheti azokat a szocializmus tárházához. Az ideológiák harcában az az eszme győz, amely a történelmi fejlődés erejét tudja maga mögött. A történelem alátámasztotta Marx—Engels—Lenin tudományos kommunizmusának nagy igazát:

JEGYZETEK

- ¹ „Proudhon et notre temps.” P. 1920. p. XIV.
- ² *Ed. Dolléans*, Proudhon. P. 1948. p. 21.
- ³ *Guy-Grand*, Pour connaître la pensée de Proudhon. P. 1947. p. VII.
- ⁴ *P. J. Proudhon*, Correspondance. T. III. P. 1875. p. 97.
- ⁵ *Vö. P. J. Proudhon*, Lettres au citoyen Rolland. P. 1946. p. 19.
- ⁶ *Marx—Engels*, Válogatott levelek 1843—1895. Bpest 1950. 40. 1.
- ⁷ *Vö. M. L. Dimier*, Les maîtres de la contre-révolution au. XIX. siècle. P. 1907. pp. 280—291
- ⁸ *G. Pirou*, Interprétations récentes de Proudhon, p. 22.
- ⁹ *Vö. M. Toréz*, Избранные произведения. Т. I. М. 1959: стр. 512—513. Nem véletlen, hogy a Vichy-rendszerben a politikai káderutánpótlás céljából létrehozott iskola tantervében egy egész hetet fordítottak, a „francia politika” három „mestere” tanulmányozására. Ezek között szerepelt Peguy és Maurras társaságában Proudhon is. (*Vö. Weber*, Action française: Royalism and Reaction in the Twentieth Century France. Stanford, 1962. p. 445.).
- ¹⁰ *Vö.* „Deutschlands Erneuerung. Monatsschrift für das deutsche Volk.” XXIII. Jahrgang, 1939. S. 21.
- ¹¹ *W. Schulz*, Proudhon. „Hammer—Blätter für deutschen Sinn”. Leipzig, 1939. május. S. 115.
- ¹² *Vö.* például „Annuaire 1928 du Centre international d'études sur le fascisme”. Bruxelles. 1929.; *J. Salwyn Schapiro*, Pierre Joseph Proudhon—Harbinger of Fascism. „American Historical Review.” 1945. pp. 717—735.
- ¹³ *Vö.* pl. *W. Richter*, Proudhons Bedeutung für die Gegenwart. „Veröffentlichungen der Gesellschaft für internationalen Wissenschaftsgeschichte.” Bremen. Hf. 2. o. J.; *E. Thier*, Marx und Proudhon, „Schriften der evangelischen Studiengemeinschaft.” Marxismusstudien, zweite Folge. Tübingen, 1957.; *P. Heintz*, Die Autoritätsproblematik bei Proudhon. Köln, 1956.
- ¹⁴ *J. Bancal*, La socio-économie de Proudhon. „Cahiers de l'Institut de Science Economique Appliquée.” No. 172. Série M. 23 toril 1966. p. 3.
- ¹⁵ *Karl Marx és Friedrich Engels* művei, Bp. 4. köt. 145. 1.
- ¹⁶ *J. Bancal*, id. mű. p. 121.
- ¹⁷ „Centre National d'Etude des Problèmes de Sociologie et d'Economie Européennes. d'Economie Européennes. L'actualité de Proudhon. Colloque des 24 et 25. novembre 1965.” Bruxelles, 1967. pp. 43,46.) : L'actualité de Proudhon”).
- ¹⁸ *J. Bancal*, id. mű p. 122, 128.
- ¹⁹ *G. Gurvitch*, Proudhon et Marx: une confrontation. P. 1964. pp 26, 55.; ejusd. Proudhon, P. 1965. p. 50.
- ²⁰ „L'actualité de Proudhon”, p. 107.
- ²¹ *G. Gurvitch*, Proudhon et Marx, p. 72.
- ²² Uo. p. 54.
- ²³ Uo. p. 63.
- ²⁴ Uo. p. 143.; *G. Gurvitch*, Proudhon, p. 70.; „L'actualité de Proudhon”, p. 96.
- ²⁵ *G. Gurvitch*, Proudhon et Marx, p. 12; ejusd. Proudhon, p. 70.
- ²⁶ *В. И. Ленин*. ПСС Т. 35, стр. 271.
- ²⁷ *J. Bancal*, id. mű p. 93.
- ²⁸ „L'actualité de Proudhon”, p. 111.
- ²⁹ U. o. p. 68.
- ³⁰ *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei 16. kötet, 175—176. 1. Bpest. 1969.
- ³¹ *В. И. Ленин*. ПСС Т. 36. стр. 200.
- ³² *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei, 7. kötet, 39. 1. Bpest 1962.
- ³³ *К. Маркс и Ф. Энгельс*. Соч. Т. 22. стр. 532.
- ³⁴ *Karl Marx és Friedrich Engels* Művei 16. kötet, 176. old. Bpest 1969.
- ³⁵ *К. Маркс и Ф. Энгельс*. Соч. Т. 36. стр. 361.
- ³⁶ *P. J. Proudhon*, Manuel du spéculateur a la bourse. Cinquième édition entièrement réfondue et notablement augmentée. P. 1857. pp. 204, 212.
- ³⁷ Uo. p. 213.
- ³⁸ U. o.
- ³⁹ U. o. p. 214.
- ⁴⁰ U. o.
- ⁴¹ U. o.
- ⁴² *К. Маркс и Ф. Энгельс*. Соч. Т. 7. стр. 126-127.
- ⁴³ Proudhon ismert művének címe „Du principe fédératif” (1863). „Du principe fédératif” (1863).
- ⁴⁴ „Revue d'histoire économique et sociale”, 1959. No. 4. p. 478.

- ⁴⁵ B. *Voyenne*, Proudhon, le fédéralisme et l'Europe. „Communauté européenne”. 1965.
No. 12. p. 19.
- ⁴⁶ „L'actualité de Proudhon”. p. 167.
- ⁴⁷ U. o. p. 239.
- ⁴⁸ U. o.
- ⁴⁹ *Guy-Grand*, id. mŭ p. 41.
- ⁵⁰ G. *Gurvič*, Proudhon et Marx, pp. 143–144.
- ⁵¹ L'actualité de Proudhon”. p. 104.
- ⁵² U. o. p. 251.